

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ

УДК 130.2 К 63

Комаров Р. В.

АНТРОПОЛОГІЧНА СИМВОЛІКА ГЕРОЇЧНОГО: СУТНІСТЬ І ТИПОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

У статті досліджується героїчне як антропологічний символ та важлива культурна категорія. Дається визначення героїчного як культурного феномена, актуального в національно-культурному контексті. Визначається типологія героїчного в українському контексті та розкриваються головні елементи українського героїзму – політичний, хліборобський, інтелектуальний, поетичний, релігійний. Робляться висновки стосовно важливості героїчної символіки як означення глибших культурних сенсів.

Героїчне – одна з найважливіших категорій культури, що набуває особливого значення в національному контексті, де є фактором відповідної свідомості та ідентичності. Вона є важливою для сучасної України, де процес оформлення власних символічних ідентифікацій є наразі незавершеним. Тому статтю присвячено розкриттю глибинного й загального сенсу українського героїзму, його головних типів та їх найпоказніших персоніфікацій, що має стати загальною картиною, необхідною для розуміння феномена.

Серед багатьох дефініцій героїчного скориستاємося кількома найзагальнішими. По-перше, згідно з визначенням Д. Кемпбела, герой – це людина, що пробивається крізь особисті й місцеві історичні обмеження до первинних джерел людського життя та, помираючи як сучасна, народжується знову як вічна, довершена і універсальна, викладаючи нам свій урок оновленого життя [1]. По-друге, Т. Карлайл серед рис героя називає спосіб його виявлення у справах нашого світу, його власне формування у світовій історії, ідеї, сприйняття та уявлення героїчних образів [2] (що і робить їх фактами культурної свідомості), а також свободну волю, віру в героя, мудрість його слів тощо [3]. Символізована як герой особа, виражаючи низку вагомих культурних сенсів є, в першу чергу, зразковою моделлю культурного формування й розвитку, реалізацією національних ідеалів, уявлень про адекватний соціокультурний розвиток, категорією наслідування у діяльності в культуротворчому напрямі. Крім того, феномен пов'язаний з уявленнями про першоподію, першопочаток культури, її «архе» (згідно з термінологією К. Хюбнера) як історію її похо-

дження [4]. Сенс героїчного можна зрозуміти з розгляду його національно-культурного контексту, в якому, на думку автора, його найадекватніше розглядати у значенні вказівки на героїчне минуле нації, її «золотий вік», в якому були закладені прийнятні, абсолютизовані, ціннісно осмислені й сакралізовані форми її розвитку.

У контексті названого феномена, ми разом з Е. Ренаном можемо відзначити, що героїчне минуле, минуле великих людей, їх слави, є соціальним принципом національної ідеї [5], а разом з К. Хюбнером наголосити на тому, що національний героїзм – це символізація людського як трансцендентного, надісторичного, прообразу і прототипу – персоніфікації історичної долі [6]. Національно-культурного героя слід розуміти як «охоронця національних традицій» [7]. Він також пов'язаний із певними формами вшанування, що полягають у сприйнятті специфічних (героїчних) смертей (військових та інших) як структурируючих для життя нації, запам'ятованих чи забутих як «наші власні» [8]. Таким чином, національний герой – це символізовані конкретна особа, суспільний клас, рід людських занять, з якими пов'язуються певні важливі ідеї національного розвитку, що забезпечують саме її існування як вираз його глибинного буттєвого підґрунтя.

У контексті української культури дослідження традиції героїчного є досить складним та може відбуватись у кількох контекстах. Це, по-перше, розгляд символіки з огляду на архетипову основу української культури, де героїчне є аспектом «праформ соціокультурних явищ» (С. Кримський) [9]. Зокрема, різними авторами назива-

ються «архетип етичної цінності вільної особистості» [10] як основа українського культурного героїзму чи виділення трьох етноархетипних символів українства - матері-господарки (українська жінка), хлібороба-землероба (український селянин) та захисника-оборонця (український козак) [11]. По-друге, це типологія окремих героїчних типів з огляду на їх соціальну характеристику та суспільно-культурний контекст групи, що творить героїчний образ [12], у результаті чого «в одному історичному Хмельницькому чи Шевченкові існує кілька досить відмінних героїчних постатей» [13]. Незважаючи на адекватність названих підходів, доцільним здається й виділення іншого, що полягає у розгляді героїчних типів, відтворених українською культурою як загальних універсалій, що виражають універсальну ідею культуротворчості, створення нових форм у різних сферах. З огляду на це, в українській культурі можна виділити кілька типів героїчного. Найбільш адекватними з них є політичний (державницький) героїзм; персоніфікація уявлень про реалізацію національного буття у державній формі та захист нації; хліборобський; вираз ідей про матеріальну діяльність як культуротворчість; інтелектуальний і поетичний, що вказують на можливість нації як до раціональної рефлексії, так і до виразу власних понять і образів у емоційній формі; а також релігійний, що презентує належність нації до сакральної реальності. Різні героїчні персоніфікації, змінюючи конкретне наповнення у персоніфікаціях, виражають саме типові характеристики, що й робить їх культурними універсаліями, які треба розглянути. Головними типами героя як політичного діяча, захисника в українській культурі стали князь та козак.

Героїчний образ давньоруського князя первісно був пов'язаний з ідеєю Русі як культурного космосу, «землі Руської, про яку відати і чути на всі чотири кінці землі» («Слово про закон і благодать») [14], реалізацією сенсу якого стала держава та постать князя як основа її існування - «сакральний князівський рід Рюриковичів, для якого влада є іманентною сутністю, а держава єдино можливим способом існування» [15]. Героїчний тип князя це, наприклад, його розуміння як особи, управління якої «град наш сильний, як дуб сильний корінням своїм» («Слово Данила Заточника») [16], «голови тіла (Руської землі)» («Слово о полку Ігоревім») [17], розуміння роду князя, від якого він народжується «славним од славних, благородним од благородних» («Слово про закон і благодать») [18] тощо. Значення князя як гарантії й зразка державно-культурного порядку було сприйняте від давньоруської свідомості й надалі виразилось у образах «великих

Князів Руських, що воювали славно і є проявом природної хоробрості народу руського» («Історія Русів») [19], «племені чесного народу Руського, яке за Олега, монарха руського, Константинополь штурмувало» [20] тощо, тобто, стало архетипом державного будівництва для України. Найкраще сенс образу князя як захисника культурного порядку можна зрозуміти з окремих його персоніфікацій. Головним для Русі й для української культури став образ князя Володимира, до подвигів якого належать хрещення Русі та об'єднавча політична діяльність. Перший з них дає змогу характеризувати князя як «подібного до великого Константина, рівного розумом, христолубством, честю служителю його, спільника Господа на небесах» («Слово про закон і благодать») [21], вписаного у світову (християнську) історію, але глибоко національно-культурного діяча; а другий - як «єдинодержця землі своєї, що її пас правдою, мужністю і розумом» [22], мудрого володаря й захисника. З огляду на тип і персоніфікації князівського героїзму, можна зробити висновок про його важливість для української традиції. Другим її героєм-державником став козак, доба діяльності якого як представника суспільного класу збіглась з культурою українського бароко і стала «героїчною добою для України» [23], у зв'язку з чим козацтво було символізоване на різних рівнях культурних текстів.

В українській традиції козак і козацтво символізуються насамперед у сенсі захисту власного культурного порядку, одне з головних виявлень якого - держава як образ життя України, про що свідчать такі описи: «Наша Січ нам дорога, як мати всім одна... Україні на славу» («Ой там, на горі, Січ іде») [24], «козаків, немов святих, треба шанувати» [25], «мати Україна козацького сина на славу породила» [26], «народ малоросійський прозваний козаками має щонайдавніше походження» (Г. Грабянка) [27], козацтво стало золотим віком для України, «святою Гетьманщиною» існування якої «давно се діялось колись» (Т. Шевченко) [28] тощо. Важливими стали і козацькі героїчні персоніфікації, найяскравіші з яких - Б. Хмельницький та І. Сірко. Перший «хоч був смертю побитий, не скорився, у краях живе руських, б'ється як бився» [29], тобто став зразком боротьби за національну волю й державу, другого «Бог вибрав, щоб святого куша овечат видирати, був він гарячий» [30], що говорить про місію героя як захисника. Таким чином, козацтво стало виразником культурного героїзму в українських умовах, зразком для наслідування, актуальним і в сучасності, що вказує на вагому для України традицію державницького культурного героїзму, пов'язану з труднощами та суперечностями вітчизняного державного розвитку,

що робить його надбання провідними соціокультурними цінностями. Далі переходимо до розгляду другого героїчного типу української культури - хліборобського, що є символом матеріальної діяльності як творчої сили.

Розвиток більшості носіїв української культури тривалий час відбувався у сільських умовах, тому хліборобство стало одним з її символів. Якщо залишити поза увагою безліч народних інтуїцій цього стану, можна сказати, що до сфери українського світогляду його ввели Т. Шевченко і В. Липинський. Так, у Шевченка, на думку Г. Грабовича, світ українського села є основою й головним художнім тлом сюжетів [31], тобто головним красивим символом. Це можна побачити, наприклад, в образі «своєї маленької благодаті» (бажаного чи навіть омріяного), елементами якої є хата, кімната, садок-райочок [32], тобто атрибути сільського життя. В. Липинський робить хліборобство власне героїчним типом, характеризуючи його як представника суспільного стану, що відповідає «закону землі» [33], здатного власними силою і авторитетом об'єднати національно нашу етнографічну масу в Українську державу і Українську націю [34] тощо. Отже, хліборобство - це творче заняття, що розвиває не тільки певні економічні форми, а й культуру нації в її глибинній основі.

Від героїчних символізацій конкретних типів занять, спрямованих на видимі форми культури, варто перейти до тих, що визначають духовний розвиток нації в усіх його аспектах - раціональному, емоційному, сакральному. Україна має досить багато героїв-інтелектуалів, але увагу звернемо на дві найголовніші персоніфікації - постаті типового українського філософа (Григорій Сковорода) і типового поета (Тарас Шевченко), що стали найяскравішими у цьому контексті завдяки власним творчості та біографії.

Головна героїчна характеристика Сковороди - «український Сократ». У різних тлумаченнях його образ відтворюється як такий, що усім своїм життям дуже нагадує Сократа як філософа-вчителя [35], тобто співвідноситься як із загальноєвропейським культурним контекстом, так і з українським, де він виразив ідеал людини-практика, що опікується питаннями морального життя, втілюючи етичні цінності у власній діяльності. Іншими прикладами героїчних означень мислителя є: Багалієва характеристика Сковороди як особи, що «у своїй скромності може бути поставлена поруч з двома героїчними типами філософів - Джордано Бруно і Сократом, тому що на зустріч своєму призначенню постає сама і свій життєвий шлях обирає вільно» [36], сучасні рефлексії Сковороди, від носія понять і норм української народної педагогіки [37] до архетипу

українського народу (В. Янів) [38], тобто як типового представника нації та ін. Таким чином, постать Сковороди за значимістю свого життя «перевищила» життя окремої людини та стала героїчною в українській культурі. У сфері поезії подібною є особа Тараса Шевченка.

У межах української культури Шевченко фактично одностайно в усіх контекстах національно спрямованої думки характеризується як український Поет і Пророк, натхненний голос свого народу і духовний батько відродженої української нації [39], творець національно-консолідуючого авторського міфу [40], в творах якого можна побачити ідеальну, сакральну Україну (О. Забужко) [41]. Процес його героїзації починається від поетової характеристики власних творів, як «писання святого, святої правди, «Кобзаря», якого дав я людям» [42], а продовжується висловлюванням В. Антоновича про те, що в історичних творах Шевченка є «художнє відтворення епох, характер яких завжди вірно вгаданий поетом» [43]; І. Огієнка, який відзначає, що Шевченко перетворив і далі перетворює український народ на політично й національно дозрілу націю [44] тощо. Подібною за своєю сутністю є й сучасна рефлексія, про яку свідчать результати соціологічного опитування, де Шевченко сприймається як носій одночасно патріотизму й гордості за свій народ, жалю до нього; людиною, що розкривала проблеми соціальної нерівності, прагнення народу до незалежності, говорила про любов до рідної мови і традицій та навіть про стосунки між людьми - батьками і дітьми [45]. Таким чином, зовсім різні цитати демонструють сутність постації Шевченка як уособлення української культурної свідомості у сенсі абсолютної цінності та цілісної картини світу, ідей української культуротворчості. Відповідає Шевченко й цікавому типу героя-будителя, створеного українською культурою, разом із символізованим у цьому сенсі Іваном Франком з його роботою «собаки, що гавкає раз в раз, щоби Батьківщина не спала» [46], тобто інтелектуала, що впливає на духовний світ широких мас людей та здатний вести їх до певної мети. Таким чином, українська культура має глибоко розвинену традицію інтелектуального героїзму. Останнім типом героїчного, що потребує уваги, є релігійний, що втілюється, передусім, у офіційно канонізованих церквою святих (особливо давньоруських), що виразили цілий комплекс ідей, зокрема, культуротворчих.

Головна героїчна ідея давньоруської святості - встановлення зв'язку національної культури з відповідними релігійними формами. Ці образи, маючи джерелом загальну православну традицію, персоніфіковано виразили різноманітні ідеї, актуальні саме для вітчизняного культурного контексту.

Це ідеальні уявлення про мудрість (княгиня Ольга) [47], милосердя (князь Володимир) [48], страсто-терпність (святі Борис і Гліб) [49], смиренномудрість (києво-печерські подвижники) [50] та ін., що вказали на культурно значущі характеристики, кожна з яких є ідеалом та бажаною для наслідування у житті якомога більшої кількості людей. Національно-релігійний сенс осіб святих найбільш зрозумілий з їх окремих персоніфікацій. Серед найяскравіших варто назвати княгиню Ольгу, яка «ще не знаючи Бога, знайшла від Нього премудрість» [51], князя Володимира, що «вписався в книги життя у вишньому граді і нетлінному Єрусалимі» [52], включивши через власну постать всю Русь у сакральний контекст, та Феодосія Печерського, стосовно якого «милостивий Бог не допустив, щоб він залишив свою країну, тому що ще в материнському чреві вказав йому бути в цій країні пастирем» («Житіє Феодосія Печерського») [53] (постать, що пов'язала буття культури з божественним). Отож, ідеал давньо-

руської святості став вагомим для української культури типом героїчного.

Отже, нами охарактеризовано найзагальніші та найважливіші риси героїзму як культурного символу та його типологію в українському контексті. Переконані, що дослідження української героїчної традиції необхідні насамперед, як акт рефлексивний, спрямований на пошук власного коріння і власної, саме української ідентичності. Сьогодні героїчна символіка впливає через різні культурні тексти - історичні пам'ятки й монументи, гроші й телебачення, книги і газети, тому її розуміння необхідне ще й для відокремлення адекватної дійсності символіки, що виражає реальний процес культуротворчості, від штучних утворень, які лише заважають національно-культурному розвитку. Загальна картина, відображена у статті, важлива для забезпечення цього процесу, тому що є основою розуміння героїчного у його цілісності як передумови подальшого повнішого сприйняття.

1. Кемпбел Д. Герой із тисячею облич: Пер з англ.- К.: Альтернативи, 1999.-С. 22.
2. Carlyle T. On heroes, hero-worship and the heroic in history.- Leipzig: Bernhard Tauchnitz, 1916.-P. 7.
3. Там само.- Р. 21.
4. Хюбнер К. Истина мифа: Пер. с нем.- М.: Республика, 1996.- С. 122.
5. Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. J. Smith.- Oxford; New York: Oxford University Press, 1994.- Р. 17.
6. Хюбнер К. Истина мифа.- С. 327.
7. Smit E. Д. Національна ідентичність: Пер. з англ.- К.: Основи, 1994.-С. 37.
8. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму: Пер. з англ.- К.: Критика, 2001.-С. 252.
9. Феномен української культури: методологічні засади осмислення.- К.: Фенікс, 1996.- С 97.
10. Ковальчук Н. Д. Символічний лад української культури.— К.: Знання України, 2002.- С 5.
11. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій.- К.: Тандем, 1997.- С. 142.
12. Герої та знаменитості в українській культурі / Ред.-упоряд. О. Гриценко.- К.: УЦКД, 1999.- С 8.
13. Там само.-С. 6.
14. Перлини духовності: Твори української світської літератури від часів Київської Русі до XVII ст.: Навч. посіб., - К.: Грамота, 2003.- Кн. 1.- С 22.
15. Толочко О. П. Русь: держава і образ держави.- К., 1994.- С. 10.
16. Изборник (сборник произведений древнерусской литературы).- М.: Художественная литература, 1969.-С. 229.
17. Перлини духовності.- С. 58.
18. Там само.- С. 22.
19. Там само.-С. 196.
20. Макаров А. М. Світло українського бароко.- К.: Мистецтво, 1994.-С. 194.
21. Перлини духовності.- С. 25.
22. Там само.- С. 22.
23. Макаров А. М. Світло українського бароко.- С. 53.
24. Українські народні пісні / Упоряд. В. Єсіпка.- К.: Техніка, 2003.-С 48.
25. Марсове поле.- К.: Молодь, 1989.- Кн. 2: Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII - початок XIX ст.- С. 91.
26. Там само.- С 97.
27. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки: Пер. із староукр.-К: Знання, 1992.-С. 15.
28. Шевченко Т. Г. Кобзар.- К.: Дніпро, 1981.- С 375.
29. Марсове поле.- С 204.
30. Іван Сірко: Збірник.-К.: Веселка, 1992.-С 131.
31. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка: Пер. з англ.- К.: Критика, 1998.- С. 68.
32. Шевченко Т. Г. Кобзар.-С 553.
33. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Повне зібрання творів. Архівні студії: У 25 т.- К.: Філадельфія, 1995.-Т. 6: Політологічна секція.- Кн. 1.- С. 32.
34. Там само.- С 72.
35. Мірчук І. Г. С. Сковорода (нотатки до історії української культури) // Хроніка 2000.- Вип. 39^0. Україна: філософський спадок століть.- К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000.-С 41.
36. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гигорій Сковорода.-К.: Оріє, 1992.-С 153.
37. Сковорода Григорій: образ мислителя: 36. наук, праць.- К.: Інститут філософії НАН України, 1997.- С. 248.
38. Там само.-С 281.
39. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка.- С. 17.
40. Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу.- К.: Факт, 2001.- С 18.
41. Там само.-С. 113.
42. Шевченко Т. Г. Кобзар.- С. 463.
43. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.-К.: Либідь, 1995.-С. 103.
44. Оєсінко І. Тарас Шевченко.- К.: Наша культура і наука, 2003.-С 38.
45. Безручко Н. «Кобзар» у вашому домі. За даними соціологічного дослідження // Українська культура.- 2003.- № 9.- С. 6.
46. Франко І. Я. Зібрання творів: У. 50 т.- К.: Наук, думка, 1976.-Т 2.-С 184.
47. Горський В. С. Святі Київської Русі.- К.: Абрис, 1994.- С. 23.
48. Там само.- С. 53.
49. Там само.- С 93.
50. Там само.- С. 125.
51. Житіє Ольги // Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі.- К.: Наук, думка, 1984.-С 182.
52. Перлини духовності.- С. 22.
53. Изборник.-С 95.

Komarov Radion

ANTHROPOLOGICAL SYMBOLICS OF A HEROIC: ESSENCE AND TYPES IN UKRAINIAN CONTEXT

In the article heroic is researched as an anthropological symbol and important cultural category. Definition of the heroic is taken as the cultural phenomenon, that is important in the national-cultural context. Types of the heroic in Ukrainian context are defined (political, agcultural, intellectual, poetical, religious). Conclusions are done about importance of the heroic symbols as the significance of the deep cultural sence.